

Arkeologisk förundersökning och antikvarisk kontroll

Fornborgen Jätteberget

RAÄ101, Toresund socken, Strängnäs kommun, Södermanlands län.

Ingeborg Svensson

Arkeologisk förundersökning och antikvarisk kontroll

Fornborgen Jätteberget

RAÄ101, Toresund socken, Strängnäs kommun, Södermanlands län.

Ingeborg Svensson

ARKEOLOGISKA MEDDELANDEN 2005

© 2005 Sörmlands museum

Beställningar kan göras hos:
Landstinget Sörmland
Kultur & utbildning Sörmland
SÖRMLANDS MUSEUM
Box 314, S-611 26 Nyköping
arkiv.bibliotek@kuf.dll.se

Grafisk form och layout: Lars Norberg.
Omslag och inlaga är reproducerad vid Sörmlands museum.
Kart- och ritmaterial: Ingeborg Svensson
Omslagsbild: Södermanlands län. Utredningsområdets geografiska läge markerat med röd punkt.

Där inget annat anges har den digitala Fastighetskartan, respektive Gröna kartan (GSD) för Södermanlands län använts som underlag.

Allmänt kartmaterial från Lantmäteriverket. Medgivande 97.0350.

Nyköping 2005

ISSN 1402-9650

Innehåll

Utgångspunkt 5

Syfte och metod 5

Syfte
Metod

Landskap 6

Natur
Kultur

Fornborgen Jätteberget 8

Tidigare uppteckningar
Beskrivning av fornborgen
Militär skadegörelse
Fornvårdsarbeten år 1966
Skadeinventering år 2004

Åtgärder 14

Inledning
Upprensning, städning och rivningsarbeten
Återställande

Referenser 17

Arkiv

Administrativa uppgifter 17

Bilagor 18

1. Fotografier tagna före och efter återställandet av fornborgen.

Figur 1. Översiktskarta över Södermanlands län med kommuner, större orter, vägar och angränsande län. Undersökningsområdets geografiska belägenhet är markerat med röd kontur. Skala 1:800 000.

Utgångspunkt

Sektor arkeologi vid Sörmlands museum har utfört en arkeologisk förundersökning i form av dokumentation samt en antikvarisk kontroll i anslutning till fornlämning RAÄ101, Bosved 1:1, Toresund socken, Strängnäs kommun i Södermanlands län. Den arkeologiska förundersökningen genomfördes under perioden 040607-040608 och den antikvariska kontrollen genomfördes under perioderna 050124-050125, 050201-050202 och 050208.

De arkeologiska insatserna föranleddes av att Fortifikationsverket avvecklat aktiviteterna inom den militärbunker som under 1950-talet sprängdes in i fornlämningen. Fornlämningen utgörs av en fornborg som även går under beteckningen *Jätteberget*. Fortifikationsverket avsåg att i samband med avvecklingen riva betongbunkern, städa upp inom området och att återställa fornborgen i möjligaste mån. Då arbetet skulle utföras i direkt anslutning till fast fornlämning (RAÄ101), skedde samråd med länsstyrelsen i Södermanlands län under planeringen av projektet.

Länsstyrelsen valde att dela upp ärendet i *två steg*, där det första steget innebar att en arkeologiska förundersökning i form av en dokumentation av fornborgen skulle genomföras. Dokumentationen skulle omfatta kart- och arkivstudier, inmätning, fotografering och en analys/bedömning av fornborgens bevarandeförhållanden. Syftet med dokumentationen var att skapa ett underlag inför länsstyrelsens vidare handläggning av ärendet ur kulturmiljösynpunkt (beslut 1st dnr. 431-8307-2003). Dokumentationen användes sedan som underlag vid ett samråd (2004-10-29) angående det praktiska tillvägagångssättet vid rivningen av bunkern och uppstädningen inom området.

Nästa steg innebar att fastställa under vilka former själva avvecklingsarbetet skulle utföras. Med utgångspunkt från resultatet av den tidigare genomförda dokumentationen fattade länsstyrelsen, i enlighet med 2 kap 12 § i Lagen (1988:950) om kulturminnen m. m., beslut om tillstånd till ingrepp i fornlämningsområdet till RAÄ101. Arbetet fick utföras under förutsättning att inga markskador orsakades inom fornlämningsområdet och att återställandet efter rivningen skedde under antikvarisk kontroll i enlighet med 2 kap 13 § Lagen (1988:950) om kulturminnen m. m.

Beslut i ärendena är fattade av länsstyrelsen i Södermanlands län enligt 2 kap 13§, Lagen (1988:950) om kulturminnen m. m (1st dnr. 431-8307-2003 & 431-10350-2004). Kostnadsansvarig var Fortifikationsverket.

Projektledare för den *arkeologiska förundersökningen i form av en dokumentationen* var arkeolog Patrik

Gustafsson. I fältarbetet deltog även arkeolog Ingeborg Svensson.

Den *antikvariska kontrollen* utfördes av arkeolog Ingeborg Svensson, som också har sammanställt föreliggande rapport. Vid inmätning och kartering av platsen medverkade även arkeolog Lars Norberg. Fältarbetet skedde i samarbete med Mikael Lindblad och grävmaskinist Ola Åhlén, anställda av entreprenören Firma Sven Lindblad, vilken ansvarade för rivnings- och uppställningsarbetet inom området.

I enlighet med länsstyrelsens beslut (1st dnr 431-10350-2004) har resultaten av den arkeologiska förundersökningen samt den antikvariska kontrollen sammanställts i en gemensam rapport. Med anledning av detta kommer metod och resultat därför inte att redovisas separat för respektive insats. Istället kommer de genomförda arkeologiska insatserna att integreras med varandra och redovisas gemensamt

Då platsen fortfarande till en del används för militära ändamål finns restriktioner angående hur platsen redovisas på kartor och på planer. Ur sekretesssynpunkt är det därför inte tillåtet att *markera ut* den direkta platsen för fornborgen på kartor, eller att redovisa koordinater. Av den anledningen saknas det sedvanliga utdraget ur den Digitala fastighetskartan (GSD) med den aktuella fornlämningen markerad. Däremot redovisas en Översiktskarta (figur 1) och ett utdrag ur den Gröna kartan (figur 3), den senare utan markering, för att visa inom vilket geografiskt område fornlämningen är belägen.

Syfte och metod

Syfte

Syftet med den *arkeologiska förundersökningen i form av dokumentation* var att få klarhet i fornlämningens ovan mark synliga utformning i förhållande till de sentida byggnationer som skett på platsen. Därutöver skulle dokumentationen utgöra ett underlag inför länsstyrelsens vidare handläggning av ärendet.

Syftet med den *antikvariska kontrollen* var att säkerställa att fornlämningen inte skadades ytterligare vid återställandet av fornborgens södra sida, efter det att bunkern och cisternen rivits. Ett delsyfte var även att tillse att återskapandet gjordes på ett antikvariskt godtagbart sätt och i samklang med de befintliga fornborgsmurarna.

Metod

Inför fältarbetet genomfördes en genomgång av befintligt arkiv- och kartmaterial. I det här sammanhanget har fornminnesregistret (FMIS/FMR) med tillhörande ekonomisk karta samt den digitala Fastighetskartan (GSD) använts. Befintligt arkivmaterial i Sörmlands

Museums Arkiv (SMA) och Antikvariska Topografiska Arkivet (ATA) i Stockholm har också studerats. Därefter inventerades fornborgen avseende sentida skador och ingrepp i fornborgen. Under inventeringen noterades även vilka delar av borgen som var oskadade av senare tiders verksamhet på platsen. Vidare genomfördes en inmätning av fornborgsmurarna och sentida ingrepp i form av byggnationer, staket, fundament och skyttevärn med mera. Inmätningen genomfördes dels digitalt med totalstation, dels manuellt med måttband och kompass.

Upprensningen och städningen i fornborgen och inom fornlämningsområdet, samt rivningen av bunkern och intilliggande cistern utfördes av entreprenör Firma Sven Lindblad. Arbetet utfördes i enlighet med länsstyrelsens beslut utan antikvarisk medverkan, medan återställandet efter rivningen av bunkern utfördes under antikvarisk kontroll.

Återställningsarbetet innebar dels att sprängstensmassor som täckte delar av den ursprungliga fornborgsmuren flyttades, dels att en ny markyta och ett nytt muravsnitt återskapades inom den yta där den tidigare betongbunkern varit belägen. Flyttningen av sprängstensmassorna skedde under övervakning av arkeolog och genomfördes med hjälp av grävmaskin med gripklo. Återskapandet av markytan och muravsnittet genomfördes likaledes med hjälp av grävmaskin och under överinseende av arkeolog.

Slutligen mättes framtagna delar av fornborgen, samt de återskapade partierna in med hjälp av totalstation. Mätningarna kompletterade och användes tillsammans med den tidigare utförda dokumentationen.

Fotodokumentation med digitalkamera genomfördes löpande under de genomförda arkeologiska insatserna.

Landskap

Natur

Fornborgen RAÄ101 är belägen på ett högt berg som går under namnet Jätteberget. Berget utgör en av de högst belägna punkterna inom Strängnäs kommun (Schnell 1969, s. 5) och uppgår till 73,8 meter över dagens havsnivå. Jätteberget är beläget på fastlandet mellan Strängnäs och Stallarholmen, cirka en kilometer söder om Mälarens kust (se figur 3). Från bergets topp har man en magnifik utsikt mot Strängnäs, Tosterön, Tynnelsö, och Selaön.

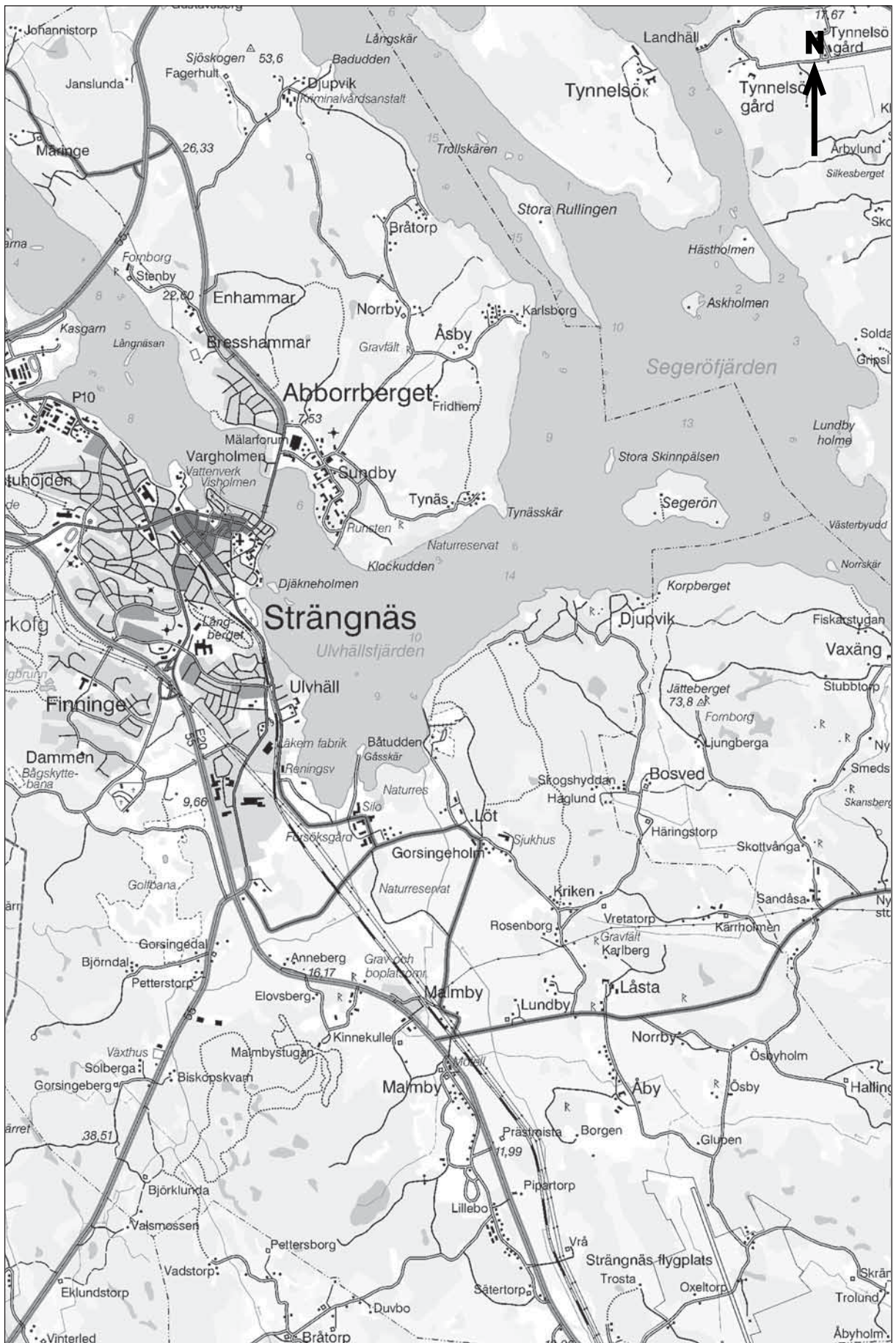
Ut mot kusten utgörs miljön av ett skogsbevuxet kuiperat och bergigt landskap med ett stort inslag av något sankare partier i form av mossar. Skogsområdena öst och sydöst om Jätteberget kan klassificeras som kärraktiga sumpskogar (Clemenson 1981, s. 149). Mindre dalgångar sträcker sig från kusten och söderut. Dalgångarna utgörs av åker- och hagmarker och har karaktären av ett svagt böljande öppet landskap. Jordmånen i anslutning till bergspartierna utgörs av sandig och moig morän medan den i dalgångarna består av glacial lera. I anslutning till Jätteberget finns även partier med grus och sand (SGU).

Kultur

Fornborgarna i Mälardalen ligger i allmänhet på svårtillgängliga bergshöjder eller moränkrön. Främst valdes berg där åtminstone en sida stupade brant så att ingen

Figur 2. Bilden visar fronten på militärbunkern som var insprängd i fornborgen. Notera sprängstensmassorna som ligger upplagda i anslutning till byggnaden. På bilden syns även den trappa som ledde upp till fornborgsberget. Bilden är tagen från söder. Foto: Kenneth Rosenberg 2004, Positum AB.

Figur 3. Utdrag ur Gröna kartans blad (GSD) Strängnäs 10H NV. Skala 1:50 000.

mur behövdes där. Vid de mindre branta sidorna byggdes en, ibland två eller till och med tre murar upp av stenar och mindre block. Stenmaterialet lades upp som en kallmur, det vill säga en mur utan något bindemedel. Tillträde till borgen skedde genom en eller två eller i enstaka fall flera öppningar i muren. Om borgen har flera murar eller yttre förskansningar brukar portarna i dessa vara förskjutna i sidled i förhållande till varandra (se tex. Schnell 1934, s. 20ff & Ambrosiani 1964, s. 176).

Fornborgen Jätteberget ligger som en ensam solitär i det skogsbevuxna bergiga landskapet. De fornlämningar som sedan tidigare finns registrerade i närområdet är främst belägna i anslutning till den dalgång som sträcker sig väster om fornborgsberget, ned mot Bosved.

Fornlämningarna ligger här i brytningen mellan den uppodlade åkermarken och de skogsbevuxna höjdpartierna och består av ett större antal skärvstenshögar (Toresund 96:1-2, 99:1-2, 200:1-4) samt ett gravfält (Toresund 100:1). Gravarna utgörs till stor del av runda, relativt flacka stensättningar, ett röse samt en rektangulär stensättning. Skärvstenshögarna uppgår sammanlagt till ett tiotal. I anslutning till två av dem har det iakttagits en terrassering, Toresund 98:1-7, samt en boplatsvall Toresund 269:1-3 (FMIS).

Utöver gravar och skärvstenshögar finns även en boplats utan synlig avgränsning (Toresund 274:1) registrerad. Platsen ligger cirka 350 meter sydsydväst om fornborgen. Boplatsen ligger på en avsats i åkermark och inom lokalen har det iakttagits förekomster av skärvig sten samt fynd av kvarts- och grönstensavslag, en del av en

skafthålsyx, en knacksten samt ett bryne av sandsten (FMIS).

Norr om fornborgen, upp mot Djupvik och Mälarkanten, finns ytterligare ett antal fornlämningar. De utgörs av ensamliggande rösen (Strängnäs 219:1-2, 221:1 & 3) samt ensamliggande runda stensättningar (Strängnäs 221:1, 222:2 & Toresund 102:1). Ut mot kusten finns också Djupviks gamla bytomt registrerad (Strängnäs 395). Inga synliga lämningar kan idag ses på platsen. Uppgiften om bytomtens lokalisering har tagits ur det historiska kartmaterial som finns bevarat från 1700-talet (FMIS).

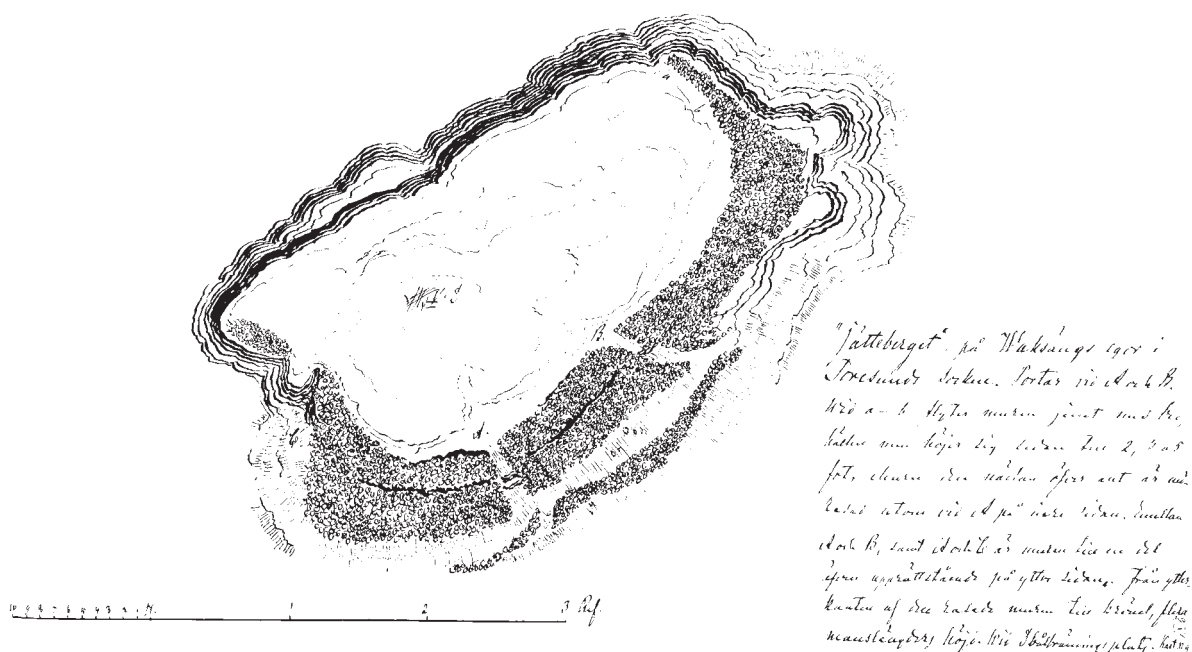
Fornborgen Jätteberget

Tidigare uppteckningar

Fornborgen Jätteberget omnämns redan år 1838 i J. P. Tollstorps *Beskrifning om Södermanland*. Där kan man läsa följande;

"(...) ett der på udden liggande högt berg kalladt Jätteberget. Det är så öfvervuxit af skog att man svårigen kan taga reda på ruinerna efter en Vikinga skants der funnits, likväl kan man se att den icke varit obetydlig, också var läget högst tjenligt för en befästning af den tidens art, ty man öfverser derifrån Selaön, Tynelsö och Tosterön, Engdön och Strengnäviken." (Tollstorp 1838, s. 40).

Från andra hälften av 1800-talet finns en teckning med tillhörande beskrivning av fornborgen på Jätteberget

Figur 4. Fornborgen Jätteberget. Teckning av Olof Hermelin år 1865-1875. Källa: ATA.

(se figur 4). Teckningen är gjord av konstnären och fornforskaren Olof Hermelin, som under 1860- och 70-talen sammanställde sockenvisa uppteckningar över fornlämningar och kyrkor inom landskapet Södermanland (Odelberg 1993, s. 9 & 47).

Teckningen med tillhörande beskrivning visar att fornborgens murar till en stor del var utrasade, men att det inom vissa delar fanns rester av ”upprättstående” murar, det vill säga kallmurade partier. Kallmurarna var belägna i den södra och sydvästra delen av fornborgsvallen, samt till en del i den östra delen av fornborgen. På teckningen syns att fornborgen då hade två ingångar eller portar och att det söder om de två ingångarna fanns en förborgsmur (ATA).

Avbildningen av fornborgen är gjord utifrån ett konstnärligt perspektiv. Syftet med skissen, då den utfördes, var inte att göra en uppmättningsritning av fornborgsmurarnas storlek, utbredning, utseende och läge. Istället återger teckningen en översiktlig bild av hur fornborgen uppfattades av konstnären Olof Hermelin vid den aktuella tidpunkten. Teckningen är därför inte tillförlitlig som jämförelsematerial till senare tiders utförda uppmättningsritningar (se tex. Damell 1966), vilka framställts utifrån andra syften. Ur ett översiktligt perspektiv säger dock teckningen något om fornborgens utseende och i vilket skick fornborgen befann sig i under andra hälften av 1800-talet.

I sammanhanget kan det också nämnas att fornborgen på Jätteberget även finns upptagen i *Södermanlands minnen* från år 1877. Här ges dock ingen utförligare information angående fornborgens utseende, utan den nämns bara som företeelse (Indebetou 1877, s. 199).

Beskrivning av fornborgen

Fornborgen på Jätteberget är en typisk västsörmländsk borganläggning med stora stenmassor runt ett begränsat bergkrön (ATA, pm av Ambrosiani 1966). Anläggningen är 400 x 150 meter stor i öst västlig riktning. Åt norr stupar berget brant och utgör en naturlig avspärning, medan stenvallar avgränsar fornborgsberget åt öster, väster och söder. Vallarna runt berget är cirka 10-20 meter långa och 1-8 meter breda. Stenmassorna är till stor del utrasade (se figur 5), men på ett par ställen finns rester av kallmurade partier. Materialet i fornborgsvallarna utgörs av rundade stenar i storleken 0,20-0,50 meter.

I borgvallarna har skyttevärn anlagts och stenmaterial från vallarna har använts för att bygga upp värnen på höjden. Därutöver var cirka 50 meter av borgvallen i den södra delen skadad av militära anläggningar. Skadorna noterades i fornminnesregistret redan år 1957. Då fanns det dock fortfarande rester kvar av en yttre stenvall, en så kallad förborgsmur, strax söder om fornborgsberget. Ytterligare stenvallar, dels i form av vallar, dels i form av stensträngar nämns också. De är belägna cirka 50 meter sydväst och cirka 100 meter öst och nordöst om berget (FMR). Av den närmast belägna förborgsmuren, strax intill fornborgen, återstår i dagsläget endast en liten del i öster.

Förborgsmuren har likväl som huvudmuren skadats alternativt täckts över med sprängsten i samband med militära anläggningsarbeten på platsen. Majoriteten av skadorna har uppkommit i samband med sprängningar för ett berggrum med tillhörande bunker i berget. Sprängstensmassorna låg i stora högar öster och väster om bunkerns entré. Ytterligare sprängsten fanns uppe

Figur 5. Bilden visar en del av de bevarade utrasade fornborgsvallarna som ingår i fornborgen på Jätteberget. Bilden är tagen från sydväst. Foto: Patrik Gustafsson 2004, Sörmlands museum.

på berget, innanför fornborgsmuren, samt i anslutning till en militär byggnad sydöst om ingången till bunkern.

Skadorna som kunde konstateras på fornlämningen i juni år 2004 var av varierande grad och har uppkommit under en längre tidsperiod. De grävsta skadorna på fornborgsmuren koncentrerade sig till ett relativt väl avgränsat område inom den södra delen av anläggningen. Skadorna noterades i fornminnesregistret redan år 1957 (FMR).

Militär skadegörelse

Skadegörelserna på fornborgen började under andra världskriget (åren 1939-1945), då en barack uppfördes på bergskrönet och skyttevärn anordnades i murens sydöstra delar. Berget nyttjades då som luftbevakningsstation. Åren 1955-1957 sprängdes ett bergrum in i borgplatåns södra kant och sprängstensmassorna lades upp på huvudmurens södra del. Vid samma tillfälle skadades också de västra delarna av förborgsmuren. Under samma period uppfördes ett signaltorn.

Mellan åren 1965-66 skadades ytterligare en del av samma murparti och skadan på förmuren utvidgades ett tjugotal meter österut. Skadegörelserna skedde i anslutning till att en betongbunker och nya signalmaster uppfördes i området (ATA, pm 1966-08-02).

Fornvårdsarbeten år 1966

I samband med de skador som uppstod i fornborgen i samband med byggnationen av bland annat en betongbunker (åren 1965-1966), genomfördes arkeologiska/fornvårdande insatser i form av upprensning- och röjningsarbeten inom det skadade området.

Vid arbetet konstaterades att cirka 40 meter av fornborgsvallen i borgens södra del var skadad och övertäckt med stora mängder sprängsten. Det fastställdes också att cirka 10 meter av förborgsmuren hade skadats i samband med grävningensarbeten (Damell 1966).

Den arkeologiska insatsen innebar att två mindre partier av fornborgsmuren rensades från sprängsten. Under sprängstensmassorna framkom den ursprungliga fornborgsmuren. De områden som rensades upp utgjordes dels av ett område i nedre delen av fornborgsvallen öster om bunkern, dels av ett mindre område i övre delen av fornborgsmuren väster om ingången till bunkern (se figur 6, 10 & bilaga 1). Inom ramen för den arkeologiska insatsen städades också kullfallna träd och grenar bort från fornlämningen. Fornborgen dokumenterades i plan och profil samt fotograferades (Damell 1966).

Planritningen som upprättades över fornborgen av David Damell år 1966 har använts som underlag i samband med de arkeologiska insatser som genomfördes under år 2004 och 2005. Se figur 11 & 14.

Skadeinventering år 2004

Vid en jämförelse mellan dokumentationsmaterialet från år 1966 och det som kunde noteras vid de arkeologiska insatserna åren 2004-2005 framgår det att det sedan dess har skett ytterligare ingrepp i fornborgsmiljön. Ett annat alternativ kan vara att dokumentationsmaterialet från år 1966 är något bristfälligt. De eventuella bristerna i materialet kan kanske förklaras av att det huvudsakliga syftet med den då utförda arkeologiska insatsen var uppstädning och upprensning av ett begränsat område, inte att dokumentera samtliga skador på fornborgen. En kombination av båda alternativen kan inte heller uteslutas.

Figur 6. Bilden visar det sydöstra partiet som rensades från sprängsten år 1966. Bilden är tagen efter uppröjning. Som synes kvarlåg stora mängder sprängsten även efter den arkeologiska insatsen. Uppe till höger i bild syns en barack. Rester efter byggnaden i form av cementfundament iaktogs under inventeringen år 2004. Bilden är tagen från söder. Foto: David Damell 1966. (Ur Damell 1966)

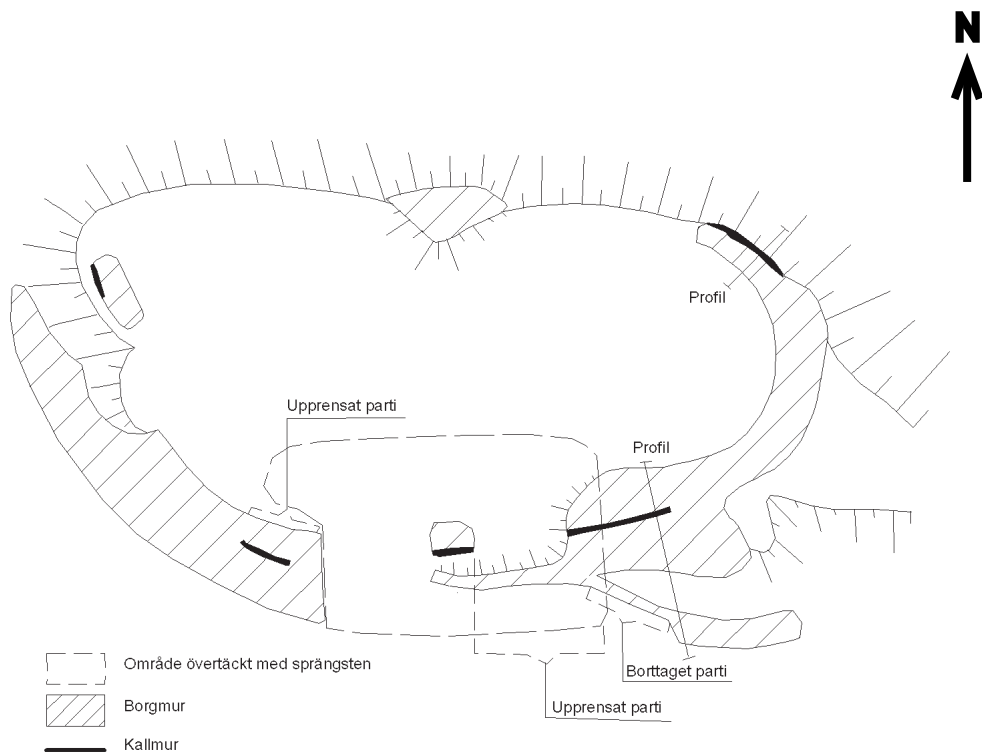
Figur 7. En del av de sprängstensmassor som täckte delar av fornborgsmuren öster om trappan. Notera rundstensmaterialet i förgrunden. Bilden är tagen från sydväst. Foto: Kenneth Rosenberg, 2004, Positum AB.

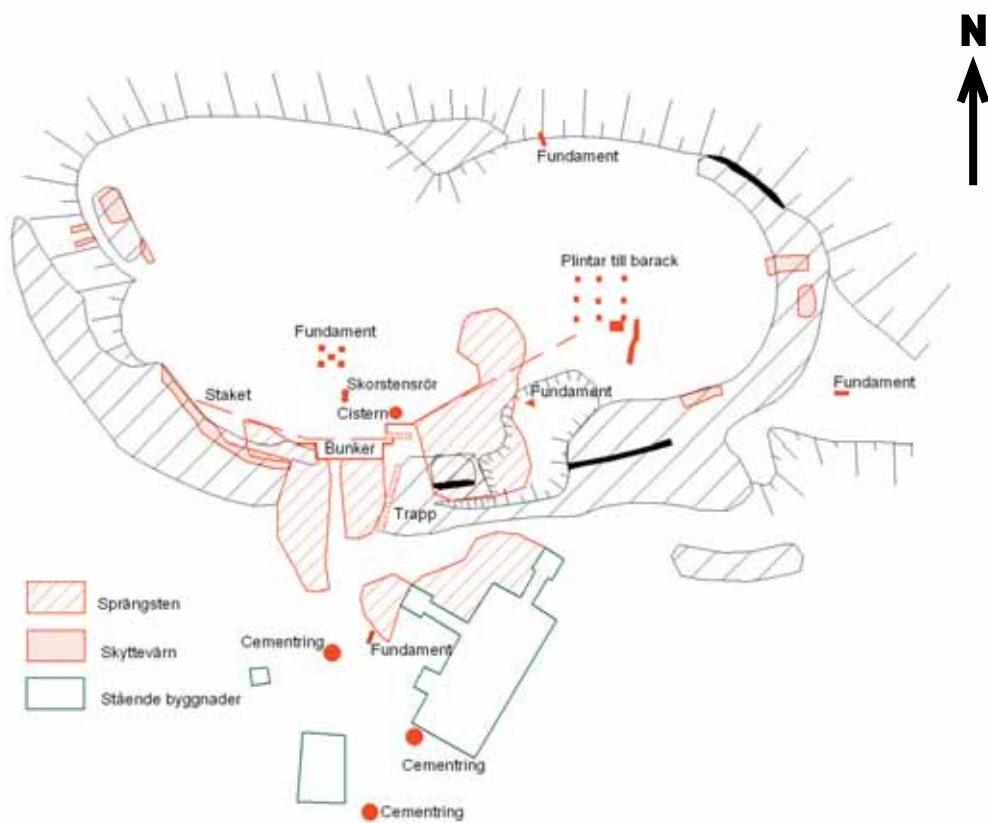
Figur 8. Sprängstensmassor i anslutning till den trappa som låg öster om ingången till bunkern. Strax bakom trappan syns det rundstensmaterial som ingår i de bevarade delarna av fornborgsmuren. Bilden är tagen från väster. Foto: Kenneth Rosenberg, 2004, Positum AB.

Figur 9. Betongfundament och skorstensrör på taket av bunkern. Bilden är tagen från söder. Foto: Patrik Gustafsson 2004, Sörmlands museum.

Figur 10. Plan över Fornl. Nr 101 Jätteberget, Toresund sn, Södermanland. Upprättad år 1966 av David Damell (Ur Damell 1966). Skala 1:1000.

Figur 11. Resultatet av den dokumentation som genomfördes år 2004. Planen visar skador och byggnationer inom och i direkt anslutning till fornborgen. Skala 1:1000.

Den största skadegörelsen var som tidigare koncentrerad till ett större område inom den södra delen av borgvallen. Här hade hela fornborgsmuren tagits bort i samband med att ett bergrum/bunker för militära ändamål sprängts in i berget. Ingreppen genomfördes vid två tillfällen, dels i mitten av 1950-talet, dels under 1960-talet. Se under rubriken *Militär skadegörelse*. Sprängstensmassorna låg i stora högar, väster, öster och söder om ingången till bunkern samt dikt an mot bunkerns väggar. Sprängstensmassorna täckte delvis den ursprungliga fornborgsmuren (se figur 7, 11 & bilaga 1).

Vid en jämförelse med dokumentationsmaterialet från år 1966 framstår det som att högarna med sprängstensmassor i anslutning till bergrummet och bunkern har omdisponerats inom området (se figur 10 & 11). En av orsakerna kan möjligen ses i de planeringsarbeten som bör ha utförts i samband med att vägen, som ledde upp till ingången av bunkern, anlades eller förbättrades under åren efter 1966. Ett arbete som bör ha orsakat omflyttningar av befintliga massor och/eller eventuellt genererat ytterligare massor. Likaledes kan anläggandet av en oljecistern i anslutning till bunkern ha påverkat lokaliseringen av sprängstensmassorna. Oljecisternen var placerad nordöst om ingången till bunkern (se figur 11).

På östra sidan om ingången till bunkern ledde två trappor upp till bergets topp (se figur 8 & 11). Den trappa som var anlagd på fornborgsmuren var gjord i trä och överlagrade en äldre trappa som var gjuten i cement. Trappan hade gjutits direkt på fornborgsmuren. Den ursprungliga fornborgsmuren anslöt till trappan på dess östra sida (se figur 7, 8 & 11). Rundat stenmaterial kunde också ses under och mellan trappstegen i trätrapp-

pan. De här beskrivna iakttagelserna överensstämmer inte med de uppgifter som finns i plandokumentationen från år 1966. Vid en jämförelse, ser det där ut som om att partiet är övertäckt med sprängsten. Antingen har sprängstensmassorna som tidigare täckte området flyttats, någon gång mellan 1966 och 2004, eller så beror avvikelserna på felaktigheter i uppmättningsritningen från år 1966.

Skador som har tillkommit efter 1966 utgörs också av de skyttevärn som är ingrävda i fornborgsvallarna. Stenmaterial från den ursprungliga fornborgsmuren har också använts till att bygga upp värnen på höjden. Skyttevärnen ligger dels i den östra delen, dels i de väst- och sydvästra delarna av fornborgsvallen. I ett par av värnen har träplankor använts som en del i konstruktionen av värnen (se figur 11, 12 & bilaga 1).

Inga skyttevärn finns noterade i dokumentationen från år 1966. Antingen har de anlagts efter den tidpunkten, eller så fanns dom vid det tillfället men noterades inte i den utförda dokumentationen (Damell 1966). I arkivmaterialet går det att utläsa att skyttevärn tillkommit under andra världskriget. De ska dock främst varit placerade i fornborgsmurens sydöstra delar (ATA, pm 1966-08-02). Ett av värnen påträffades också vid borttagandet av sprängstensmassorna inom den delen av anläggningen (se figur 14). Värnen som är belägna i de väst-sydvästra och östra delarna av fornborgen bör därför ha tillkommit vid en senare tidpunkt. De finns noterade på en skiss utförd av B. Wredenmark från år 1986 och bör således ha uppkommit under tidsintervallet däremellan (FMIS). Enligt uppgift har hemvärnet haft militärövningar inom området, varför skyttevärnen skulle kunna knytas till deras aktiviteter.

Figur 12. Ett av skyttevärnen i den västra delen av fornborgen. Trävirket är idag borttaget ur värnet. Bilden är tagen från nordväst. Foto: Patrik Gustafsson 2004, Sörmlands museum.

Innanför borgvallen, främst i anslutning till ingången/ fronten av betongbunkern, men även uppe på berget, fanns ytterligare rester efter militära byggnationer och konstruktioner av olika slag. De utgjordes bland annat av avspärningar och staket av skilda typer och material som taggtråd, trä och fårstängsel. Därutöver fanns skorstenrör/luftintag i anslutning till taket på bunkern och betongfundament efter en idag nemonterad signalmast, uppförd under 1950-talet. Ytterligare betongfundament för stag fanns i kanterna av fornborgsberget (se figur 9, 11 & bilaga 1).

Uppe på berget fanns också resterna efter en eller möjligen två baracker som uppfördes på berget under åren 1939-45. Resterna utgjordes av plintar i betong, vilka utgjort grundstenarna till byggnaden. I anslutning till grunden fanns också resterna efter en trappa i betong samt en stenläggning av tegel och betong (se figur 11 & bilaga 1). Spritt inom området och fastsatta i bergspartier fanns även olika former av bultar, ringar och fästen av metall.

Slutligen noterades fallna träd, ris och grenar inom fornborgen samt ett antal större cementringar, vilka låg utplacerade längs med vägen upp till bunkern och i anslutning till idag befintliga byggnader (se figur 11).

De mest genomgripande skador som kunde konstateras på fornlämningen hade främst uppkommit mellan åren 1955 och 1966. Därefter har smärre ombyggnader, förbättrings- och planeringsarbeten skett i området. Dessa har dock till stor del utförts inom samma område som skadats/förstörts av tidigare genomförda militära anläggningsarbeten.

Åtgärder

Inledning

Efter ett samråd på platsen mellan Fortifikationsverket, Länsstyrelsen i Södermanlands län, Sörmlands museum och entreprenören Firma Sven Lindblad (041029) bestämdes vad som skulle rivras och tas bort och vilka riktlinjer som skulle gälla vid återställandet.

Länsstyrelsen ansåg att det kunde vara av vikt att behålla vissa spår av de militära aktiviteter som skett på platsen under 1900-talet. Lämningarna sågs som en del av fornborgens historia och minner med sin närvaro om platsens användningshistorik genom åren. Länsstyrelsen var också av den åsikten att körningar med maskiner inom de oskadade delarna av fornlämningen om möjligt skulle undvikas. Av de anledningarna sparades samtliga skyttevärn i fornborgsvallen, men plankor och annat skräp togs bort för hand. Av samma anledning sparades även en hög med sprängsten uppe på berget, innanför fornborgsvallen (se figur 14).

Upprensningen och städningen inom fornborgen och fornlämningsområdet, samt rivningen av bunkern och intilliggande cistern genomfördes enligt länsstyrelsens beslut utan antikvarisk medverkan, medan återställandet efter rivning av bunkern utfördes under antikvarisk kontroll.

Upprensning, städning och rivningsarbeten

Följande åtgärder vidtogs inom och i anslutning till fornborgen, RAÄ101.

Figur 13. Återskapande av ny markyta inom de område där den tidigare bunkern var belägen. Till vänster om grävmaskinen syns dels den framrensade ursprungliga fornborgsvallen, dels en del av den återskapade fornborgsvallen. Bilden är tagen från nordväst. Foto: Ingeborg Svensson 2005, Sörmlands museum.

- Cementfundament till 1-2 tidigare baracker samt en trapprest revs och togs bort.
- Nätstaket inklusive stolpar revs.
- Betongfundament inom fornborgen togs bort.
- Uppstickande armeringsjärn och järndubb inom fornborgsområdet slipades ned jäms med ytan av berget.
- Två skorstensrör/avgastorn på bunkerns tak revs och togs bort.
- Tre större cementringar söder om fornborgen forslades iväg från platsen.
- Trätrappan och underliggande stentrapp revs och togs bort.
- Betongbunker och en oljecistern revs och hålrummen fylldes ut med rasmassor och sprängsten.

Återställande

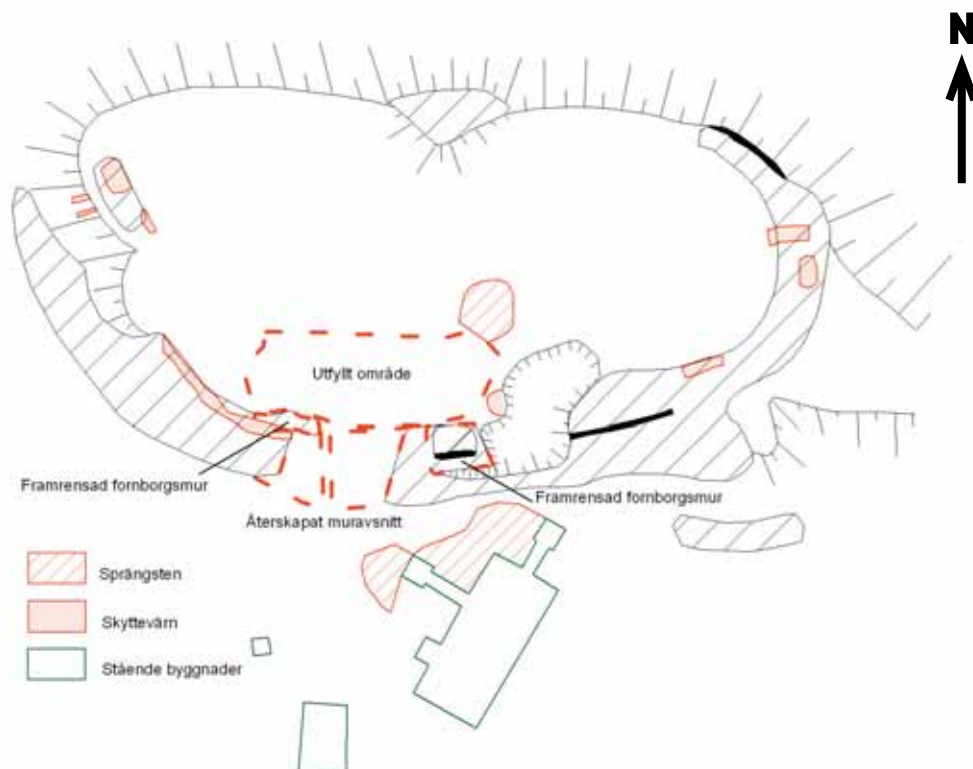
Under rivningsarbetet krossades bunkern och betongen användes som fyllnadsmassor i det hålrum som uppstod efter rivningen (se figur 14). Därefter flyttades sprängsten från platser i anslutning till fornborgsmuren och

lades som ytterligare utfyllnad i det insprängda bergrummet. Sprängstenen flyttades dels från sidorna om ingången till den tidigare bunkern, dels från den stora sprängstenshögen som låg på fornborgsmuren öster om ingången till bunkern och nordöst om trappan.

Vid flyttningen av sprängstensmassorna öster om bunkern och nordöst om den tidigare trappan framkom rester av den ursprungliga fornborgsmuren under sprängstenshögen (se figur 14 & bilaga 1). Vidare påträffades ett äldre skyttevärn som troligen kan knytas till tiden för andra världskriget. Skyttevärnets var uppfört av rundat stenmaterial som tagits från fornborgsvallen. Skyttevärnets kvarstår i dagsläget. Inom området påträffades även svaga rester efter den kallmur som kunde ses i dokumentationsmaterialet från år 1966 (jfr figur 10, 11 & 14).

Vid arbetet framgick det att fornborgsmuren delvis var bevarad fram till den tidigare trappan. Under de sprängstensmassor som låg väster om ingången till bunkern påträffades ytterligare ett parti av den ursprungliga fornborgsmuren (se figur 14 & bilaga 1).

Efter det att sprängstensmassorna hade flyttats skapades en ny markyta på platsen för den rivna bunkern och cisternen. Utgångspunkten för utformningen (höjd

Figur 14. Planritning över fornborgen efter det att upprensning, städning och rivningsarbeten hade genomförts. Planritningen visar också vilka delar av fornborgsmuren som återskapats och vilka delar av fornborgsmuren som framkom vid flyttningen av sprängstensmassorna. Skala 1:1000.

Figur 15. Det återskapade muravsnittet inom det tidigare skadade området i södra delen av fornborgen. Bilden är tagen från väster. Foto: Ingeborg Svensson 2005, Sörmlands museum.

Figur 16. Till vänster: Bilden visar ett parti av den ursprungliga fornborgsvallen i anslutning till den återskapade delen av fornborgsmuren. I bakgrunden syns den återskapade ytan inom området för det tidigare bergrummet/bunkern. Bilden är tagen från sydväst. Foto: Ingeborg Svensson 2005, Sörmlands museum. Till höger: Lodfoto över den återskapade delen av fornborgsvallen. Centralt i bilden syns den ingång som skapades under arbetet. Foto: Okänd fotograf 2005.

och lutning) var de bevarade bergspartierna norr, väster och nordöst om platsen. Det skadade partiet fylldes ut med den sprängsten som tidigare legat på fornborgsmuren. Ovanpå fyllnadsmassorna av sprängsten lades ett lager med jord som grogrund för ny vegetation (se figur 13 & 14).

Därefter återskapades en ny fornborgsmur inom det skadade partiet i den södra delen av fornborgen. De bevarade fornborgsmurarna i väster och öster användes som utgångspunkter för den återskapade murens lutning och utformning. Muravsnittet byggdes upp med hjälp av sprängstensmaterial och täcktes sedan med ett lager av rundsten. Rundstensmaterialet hade till en del sorterats ut från sprängstensmaterial där så var möjligt, men till stor del användes ett tillfört rundstensmaterial (se figur 14-16).

I den västra delen av det återskapade partiet av fornborgsmuren gjordes en ny ingång. Ingången var cirka 0,50 meter bred och leder upp till berget innanför murarna (se figur 14).

Idag är fornlämningsområdet uppstädat och fornborgens skadade delar har i görligaste mån återställts på ett sätt som anknyter till fornborgens ursprungliga utseende. Vid de genomförda arkeologiska insatserna påträffades, utöver de ovan nämnda, inget av antikvariskt intresse.

Referenser

Ambrosiani, Björn. 1964. *Fornlämningar och bebyggelse. Studier i Attundalands och Södertörns förhistoria*. KVHAA. Diss. Uppsala universitet. Stockholm.

Clemedson, Carl-Johan. 1981. *Toresunds socken. Kulturhistoria, Vegetation, Flora*. Sörmländska handlingar nr 38. Södermanlands museum, Nyköping.

Damell, David. 1966. *Rapport över vårdarbeten på fornborgen Jätteberget, fornl. nr 101, Toresunds sn, Södermanland*. Stockholm.

Digitala fastighetskartan (GSD). *Geografiska Sverigedata. Fastighetskartan med höjdkurvor, Södermanlands län*. Lantmäteriet, Gävle.

FMIS - *Informationssystemet om fornminnen*, Toresunds socken, Strängnäs kommun, Södermanlands län, Riksantikvarieämbetet. Datautag 2005-12-06.

Gröna kartan, Södermanlands län. *Geografiska Sverigedata (GSD) Kartförlaget, Gävle 1996*. Gävle.

Gröna kartan. *Topografiska kartan, Strängnäs NV*. Skala 1:50 000. Lantmäteriverket, Gävle 1990.

Indebetou, Harald Otto. 1877. *Södermanlands minnen från äldsta till närvarande tider*. Första delen: Omfattande tiden till reformationen. Stockholm.

Odelberg, Maj. 1993. *Med portfölj och ritstift. Olof Hermelin en fornforskningens tjänare*. Stockholm.

Schnell, Ivar. 1934. *Fornborgarna i Västmanlands län. Västmanlands fornminnesförenings årsskrift XXII 1934*.

Schnell, Ivar. 1969. *Stallarholmens kommun*. Södermanlands hembygdsförbunds sockenbeskrivningar för hembygdsundervisning nr 23. Nyköping.

Jordartskartan; 10 H Strängnäs NV, Serie Ae nr 60. Sveriges geologiska undersökning (SGU). Uppsala 1984.

Tollstorp, Jacob Philip. 1838. *Beskrifning om Södermanland. Del II*. Stockholm.

Arkiv

Antikvarisk Topografiska arkivet (ATA)

Hermelin, Olof. Selebo Härad 1. Ämbetsarkivet 2, serie E III, Antikvariska topografiska beskrivningar. Vol 35.

Södermanland, Toresunds socken, A-K (utom Edeby, Herresta), Jätteberget.

Sörmlands museums arkiv (SMA)

Ekonomisk karta över Sverige, 10H 6e Ulvhäll. (Fornlämningsöversikten). Skala 1:10 000. Lantmäteriverket, Gävle 1980.

F6A, Toparkiv (tom 31/12-2000). Toresund A-Q. Planering, fornlämningar. Toresunds sn, Jätteberget.

Riksantikvarieämbetets Fornminnesregister (FMR), Toresunds socken, Södermanlands län. Förstagångs inventeringen år 1957 och revideringsinventeringen år 1989.

Administrativa uppgifter

Rapporten ingår i Sörmlands museums rapportserie: Arkeologiska meddelanden 2005:20

Södermanlands museums dnr: KUS04075 & KUS04371
Länsstyrelsens dnr: 431-8307-2003 & 431-10350-2004

Tid för undersökningen: 2004-06-07 - 06-08, 2004-11-29, 2005-01-24 - 01-25, 2005-02-01 - 02-02 & 2005-02-08.

Personal: Patrik Gustafsson, Lars Norberg och Ingeborg Svensson

Belägenhet: Ekonomisk karta över Sverige, 10H 6e Ulvhäll. Upprättad av Rikets allmänna kartverk. Skala 1:10 000.

Dokumentationsmaterial förvaras i Sörmlands museums topografiska arkiv.

Bilagor

1. Fotografier tagna före och efter återställandet av fornborgen

Före: Fornborgen före återställandet. Centralt i bilden syns fronten till den militärbunker som var insprängd i berget. Bilden är tagen från söder. Foto: Kenneth Rosenberg 2004, Positum AB.

Efter: Fornborgen efter återställandet. Bilden är tagen från söder. Foto: Lars Norberg 2005, Sörmlands museum.

Före: Sprängstenshögen som låg öster om ingången till bunkern. I förgrunden syns ett staket på bunkerns tak. Bilden är tagen från nordväst. Foto: Kenneth Rosenberg 2004, Positum AB.

Efter: Den del av fornborgsmuren som framkom efter det att sprängstenen tagits bort. Till vänster i bild syns de äldre skyttevärn som också framkom under sprängstensmassorna. Bilden är tagen från nordväst. Foto: Lars Norberg 2005, Sörmlands museum.

Före: Bilden är från år 1966 och visar sprängstenshögen i anslutning till den bergsklack som är belägen öster om ingången till bunkern. Bilden är tagen från söder. Foto: David Damell 1966. (Ur Damell 1966).

Före: Samma parti år 2004 före återställandet. Tallen till vänster i bild är densamma som syns på bilden från år 1966. Bilden är tagen från söder. Foto: Patrik Gustafsson 2004, Sörmlands museum.

Efter: Sprängstensmassorna har tagits bort. I bakgrunden syns den återskapade markytan där den tidigare bunkern var insprängd i berget. Bilden är tagen från söder. Foto: Lars Norberg 2004, Sörmlands museum.

Före: Bilden är från år 1966 och visar det upprensade området väster om bunkern. Bilden är tagen från öster. Foto: David Damell 1966. (Ur Damell 1966).

Före: Samma område som ovan som det såg ut innan återställandet av fornborgen tog sin början år 2005. Bilden är tagen från västnordväst. Foto: Kenneth Rosenberg 2004, Positum AB.

Efter: Området efter det att sprängstenen flyttats och den ursprungliga fornborgsmuren rensats fram. Bilden är tagen från öster. Foto: Lars Norberg 2005, Sörmlands museum.

Före: Ett exempel på ett av betongfundamenten inom fornlämningen. Fundamentet var beläget inom den östra delen av fornlämningen. Bilden är tagen från nordväst. Foto: Kenneth Rosenberg 2004, Positum AB.

Efter: Borttaget fundament. Bilden är tagen från nordväst. Foto: Lars Norberg 2005, Sörmlands museum.

Före: Rester i form av cementplintar till en barack som tidigare legat på fornborgsberget. Bilden är tagen från sydväst. Foto: Kenneth Rosenberg 2004, Positum AB.

Efter: Platsen efter det att plintarna tagits bort. Bilden är tagen från sydväst. Foto: Lars Norberg 2005, Sörmlands museum.

Före: Ett av skyttevärnen i den östra delen av fornborgsvallen. Plankor och bräder ingick som en del i uppbyggnaden i vissa av värnen. Bilden är tagen från sydsydväst. Foto: Kenneth Rosenberg 2004, Positum AB.

Efter: Skyttevärdet efter uppstädning. Bilden är tagen från sydsydväst. Foto: Lars Norberg 2005, Sörmlands museum.